

فرهنگ ناب اسلامی

مبانی و الگوهای مفهومی

علی ذوعلم

www.ketab.ir

فرهنگ ناب اسلامی

مبانی و الگوهای مفهومی

علی ذوعلم

عضو هیئت علمی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

ناشر: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

چاپ دوم: ۱۴۰۳

شمارگان: ۱۰۰ نسخه

طراح جلد: سید ایمان کلاری نجفی

چاپ و صحافی: آرزوی دیدار

سرشناسه: ذوعلم، علی، ۱۳۳۴.

عنوان و نام پدیدآور: فرهنگ ناب اسلامی: مبانی و الگوهای مفهومی و روش‌های علمی ذوعلم.

مشخصات نشر: تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

مشخصات ظاهری: ۴۶۸ص.

شابک: ۷-۴۱۵-۱۰۸-۶۰۰-۹۷۸

وضعیت فهرست‌نویسی: قیبا.

یادداشت: کتابنامه. یادداشت: نمایه.

موضوع: فرهنگ اسلامی.

موضوع: *Culture, Islamic.

موضوع: دین و فرهنگ.

موضوع: Religion and culture.

موضوع: فرهنگ، بررسی و شناخت.

موضوع: Culture -- Study and teaching.

شناسه افزوده: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

ردمبندی کنگره: ۱۳۹۶ ۴/۳۹-۲۵ DS

ردمبندی دیویی: ۹۰۹/۰۹۷۶۷۱

شماره کتابشناسی ملی: ۵۱۲۵۰۳۸

این کتاب با کاغذ حمایتی منتشر شده است.

دفتر مرکزی: تهران، خیابان شهیدبهرشتی، تقاطع بزرگراه

شهید مدرس، پلاک ۵۶، تلفن: ۸۸۵۰۵۴۰۲ - ۸۸۵۰۳۳۴۱

فروشگاه کتاب اندیشه: تهران، خیابان انقلاب، روبروی

درب اصلی دانشگاه تهران، پلاک ۱۳۳۸، تلفن: ۶۶۱۷۵۶۷۰

قیمت کتاب مطابق QR کد پشت جلد و مراجعه به

ادرس وبگاه www.poiict.ir

همه حقوق محفوظ است

فهرست

۱۱	پیشگفتار
۱۵	مقدمه
۲۱	بخش نخست: کلیات
۲۱	موضوع تحقیق
۲۲	کاربردهای فرهنگ
۲۸	پیشینه فرهنگ
۳۶	بررسی انتقادی تعاریف فرهنگ
۴۲	تعریف مختار
۴۷	پرسش اصلی و پرسش‌های فرعی
۴۸	پیشینه تحقیق
۵۵	بخش دوم: گونه‌شناسی فرهنگ‌ها
۵۵	«گونه‌شناسی فرهنگ» و «گونه‌شناسی تعریف‌های فرهنگ»
۶۰	ضرورت‌ها و رویکردهای گونه‌شناسی فرهنگ‌ها
۶۲	فرهنگ فاضله و فرهنگ ضروریه
۶۳	فرهنگ شهوانی و نفسانی و فرهنگ عقلانی و اخلاقی و عاطفی
۶۳	فرهنگ شرقی و فرهنگ غربی
۶۸	«فرهنگ پیرو» و «فرهنگ پیشرو»
۶۹	«فرهنگ دینی» و «فرهنگ سکولار»
۷۰	فرهنگ‌های صنفی / حرفه‌ای / تخصصی
۷۱	فرهنگ‌های جغرافیایی / قومی

- ۷۲..... فرهنگ سنتی و فرهنگ مدرن
- ۷۵..... فرهنگ عام و فرهنگ خاص
- ۷۶..... فرهنگ عمومی و فرهنگ برگزیدگان
- ۷۷..... فرهنگ عالی و فرهنگ عامیانه
- ۷۸..... فرهنگ مادی و فرهنگ معنوی
- ۷۹..... فرهنگ‌های مادی (ماده‌گرا) و فرهنگ‌های معنوی (معنی‌گرا)
- ۸۰..... دیدگاه فمینیستی
- ۸۳..... دیدگاه مارکسیستی
- ۸۴..... دیدگاه پوزیتیویستی
- ۸۶..... گونه‌شناسی‌های فرعی و جزئی
- ۸۶..... دیدگاه مولوی
- ۸۹..... فرهنگ سنتی، فرهنگ عصری، فرهنگ دینی
- ۹۲..... فرهنگ سیاسی، فرهنگ اقتصادی، فرهنگ اجتماعی و فرهنگ فرهنگی
- ۹۳..... نقد و تحلیل
- ۹۷..... فرهنگ توحیدی و فرهنگ شرک‌آمیز
- ۱۰۳..... **بخش سوم: دین و فرهنگ**
- ۱۰۳..... تعریف دین
- ۱۰۹..... اهمیت و جایگاه دین
- ۱۱۲..... ترابط دین و فرهنگ
- ۱۱۸..... وجوه اشتراک و تفاوت دین و فرهنگ
- ۱۲۰..... برآیند تعامل دین و فرهنگ
- ۱۲۶..... میزان تعامل‌پذیری دین و فرهنگ
- ۱۲۹..... ویژگی‌های مشترک و متفاوت دین و فرهنگ
- ۱۳۸..... هدایت‌گری دین برای فرهنگ
- ۱۴۱..... گونه‌های تأثیرگذاری دین بر مؤلفه‌های فرهنگ
- ۱۴۲..... کارکردهای فرهنگ برای دین
- ۱۴۳..... تبدیل دین به فرهنگ
- ۱۴۵..... ضریب نفوذ دین در فرهنگ

- ۱۵۲.....رسالت عالمان دین و نخبگان فرهنگی
- ۱۵۶.....سه معنای دین و سه معنای فرهنگ
- ۱۶۱.....بخش چهارم: «اسلام» و فرهنگ
- ۱۶۳.....هدایت فرهنگ
- ۱۷۵.....خَلق فرهنگ، نه انتقال فرهنگ
- ۱۷۶.....مراتب نفوذ «اسلام» در فرهنگ
- ۱۸۷.....تعمیق معرفتی و ارتقای فُدسی
- ۱۸۹.....فرهنگ اسلامی، نه فرهنگ سنتی است و نه فرهنگ عصری
- ۱۹۱.....فرهنگ اسلامی پاسدار فرهنگ سنتی نیست
- ۱۹۴.....فرهنگ اسلامی، مخالف فرهنگ عصری نیست
- ۱۹۵.....فرهنگ بیرو، فرهنگ پیشرو
- ۱۹۷.....«فنا» در فَنان اسلامی
- ۲۰۳.....فنای فرهنگی
- ۲۰۵.....«وحدت در کثرت» و «وحدت در وحدت»
- ۲۰۹.....بخش پنجم: ویژگی‌ها و عناصر فرهنگ اسلامی
- ۲۰۹.....فرهنگ‌سازی اسلامی
- ۲۱۳.....«مسلمانی» و «فرهنگ اسلامی»
- ۲۱۶.....ویژگی‌های فرهنگ اسلامی
- ۲۲۸.....شاكلة فرهنگ اسلامی
- ۲۲۹.....نگرش معنایی
- ۲۳۲.....نگرش سامانه‌ای (سیستمی)
- ۲۴۱.....مفاهیم و عناصر فرهنگ اسلامی
- ۲۴۷.....بخش ششم: مبانی فرهنگ اسلامی
- ۲۴۹.....زیرساخت اعتقادی فرهنگ اسلامی
- ۲۵۱.....زیرساخت اخلاقی فرهنگ اسلامی
- ۲۵۵.....ویژگی‌های سلبی در فرهنگ اسلامی
- ۲۶۹.....بخش هفتم: راهبردهای اسلامی در مواجهه با آسیب‌های فرهنگ
- ۲۶۹.....ضرورت و اهمیت آسیب‌شناسی

- ۲۶۹..... دو دیدگاه در آسیب‌شناسی فرهنگی جوامع اسلامی
- ۲۷۰..... آسیب‌های فرهنگی بر اساس ادبیات و منابع اسلامی
- ۲۷۱..... ماهیت فرهنگی اسلام
- ۲۷۵..... نگاه قرآن به آسیب‌ها
- ۲۷۶..... ریشه‌های تکوینی آسیب‌ها
- ۲۸۲..... آسیب‌های ریشه‌ای
- ۲۸۳..... در عرصه آگاهی و باور (آسیب‌ها و چالش‌های ذهنی)
- ۲۸۳..... ۱. ناآگاهی
- ۲۸۴..... ۲. فراموشی
- ۲۸۶..... ۳. شبهه و تردید
- ۲۸۶..... ۴. غفلت
- ۲۸۷..... ۵. تعصب و جمود
- ۲۸۸..... ۶. کفر
- ۲۹۰..... در عرصه عمل و رفتار (آسیب‌ها و چالش‌های عینی)
- ۲۹۲..... عوامل چالش‌برانگیز و آسیب‌زا
- ۲۹۳..... ۱. عامل کلان و جامع
- ۲۹۵..... ۲. عوامل میانی
- ۲۹۷..... دنیا
- ۲۹۹..... مردم
- ۳۰۴..... ۳. عوامل خرد
- ۳۰۵..... آمیزش فرهنگ اسلامی و فرهنگ غربی در جوامع اسلامی
- ۳۰۸..... چهار سطح درهم‌آمیختگی فرهنگی
- نسبت درهم‌آمیختگی فرهنگی با جهانی شدن، گسست نسل‌ها، دو رگه شدن و تبادل فرهنگی
- ۳۱۷.....
- ۳۲۳..... راهبردها و راهکارهای رشد فرهنگی
- ۳۲۵..... راهکار کلان و اساسی
- ۳۲۹..... راهکارهای خرد و فردی

- ۳۲۹..... الف. عرصه ذهنیت و اندیشه
- ۳۳۲..... ب. عرصه رفتار و عمل
- ۳۳۵..... راهکارهای جمعی
- ۳۴۱..... بخش هشتم: الگوهای مفهومی فرهنگ اسلامی
- ۳۴۱..... به سوی الگوی مفهومی
- ۳۴۴..... ضرورت طراحی الگو (مدل) برای فرهنگ ناب اسلامی
- ۳۴۷..... ویژگی‌های الگوهای مفهومی
- ۳۴۸..... اقسام الگوهای مفهومی
- ۳۴۹..... ۱. الگوی سه‌وجهی اسلام
- ۳۵۰..... ۲. الگوی سه‌وجهی حکمت و حیا و حب
- ۳۵۳..... ۳. الگوی عناصر پنج‌گانه ارزش‌های اساسی
- ۳۵۴..... تعقل و تفکر و اندیشه‌ورزی
- ۳۵۷..... ایمان و باور قلبی نسبت به حقیقت هستی
- ۳۶۲..... علم و عمل و اخلاق
- ۳۶۹..... رابطه متقابل عناصر پنج‌گانه
- ۳۷۲..... توازن و نسبیّت در عناصر پنج‌گانه
- ۳۷۴..... چارچوب ارزش‌های تقصیلی
- ۳۷۵..... فرهنگ حکمی
- ۳۸۰..... تجلی عناصر پنج‌گانه در ارتباطات انسان‌ها
- ۳۸۰..... اقسام ارتباطات انسان‌ها
- ۳۸۲..... ارتباطات چهارگانه در متون متقدم
- ۳۸۶..... ارتباطات چهارگانه در آثار اندیشمندان متأخر
- ۳۹۳..... جایگاه و نقش «خلیفه‌الله» در حرکت تکاملی انسان
- ۳۹۶..... جایگاه «ارتباط» با خلیفه‌الله در ارتباطات چهارگانه
- ۳۹۸..... چرا ارتباط با خلیفه؟
- ۴۰۰..... نسبت ارتباطات پنج‌گانه
- ۴..... الگوی مفهومی فرهنگ حکمی: تجلی عناصر پنج‌گانه در عرصه
- ۴۰۶..... ارتباطات پنج‌گانه

- ۴۰۸..... ۵. سایر الگوهای تلفیقی دو بُعدی.....
- ۴۱۲..... ۶. الگوهای سه بُعدی.....
- ۴۱۴..... کاربردهای الگوی مفهومی فرهنگ حکمی.....
- ۴۲۴..... حیات طیبه.....
- ۴۲۷..... جمع بندی و نتایج تحقیق.....
- ۴۳۳..... کتاب نامه.....
- ۴۴۱..... فهرست جداول و نمودارها.....
- ۴۴۳..... فهرست آیات.....
- ۴۴۹..... فهرست روایات.....
- ۴۵۱..... نمایه اعلام.....
- ۴۵۷..... نمایه موضوعی.....

پیشگفتار

در پرتو انقلاب عظیم اسلامی ایران، بار دیگر دین، به‌ویژه تعالیم متعالی و مترقی اسلام، به‌عنوان معارف رهایی‌بخش، در عرصه حیات انسان معاصر ظاهر شد. تجدید این به‌دیده، از سویی سبب بیداری و خودباوری ملت‌های مسلمان شد و از دیگری باعث نمایان شدن سست‌پایگی مسلک‌ها و مکاتب بشرساخته و نظام‌های مبتنی بر آن‌ها در میان دیگر ملل گشت.

بایستگی بسط تحقیق و مطالعه متقن و مسلح، نظریه‌پردازی و نوآوری در زمینه مبانی و معارف دینی و نظامات اجتماعی مبتنی بر آن و ضرورت پرداخت عالمانه و روزآمد به «حوادث واقعه فکری»، به فراخور شرایط کنونی و درخور این رستخیز رهایی‌بخش، و نیز لزوم آسیب‌شناسی فرهنگ ملی، دفاع درست و دقیق از دین و زدودن پیرایه‌های موهوم و موهون از ساحت قدسی آن و صیانت از هویت فرهنگی و سلامت فکری اқشار تحصیل‌کرده و نسل جوان کشور، تأسیس نهاد علمی‌پژوهشی ممحض و کارآمدی را فرض می‌نمود.

به اقتضای ضرورت پیش‌گفته، حسب‌الامر رهبر فرهیخته انقلاب اسلامی آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای (مدظله‌العالی) و با تلاش و تدبیر آیت‌الله علی‌اکبر رشاد، «پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی» به‌عنوان نهادی علمی-فکری، دانشگاهی-حوزوی، در سال ۱۳۷۳ تأسیس شد.

پژوهشگاه دارای شخصیتی حقوقی مستقل و در حکم نهاد عمومی و

غیردولتی و غیرانتفاعی است که اکنون در قالب چهار پژوهشکده «حکمت و دین پژوهی»، «نظام‌های اسلامی»، «فرهنگ و مطالعات اجتماعی»، «دانشنامه‌نگاری دینی» و چند مؤسسه وابسته برای تحقق اهداف مذکور در اساسنامه مصوب خود، فعالیت می‌کند.

«پژوهشکده فرهنگ و مطالعات اجتماعی» که متشکل از پنج گروه «فرهنگ پژوهی»، «مطالعات انقلاب اسلامی»، «تاریخ و تمدن»، «غرب‌شناسی» و «ادبیات اندیشه» است، می‌کوشد زمینه تولید آثاری متن‌با جهت‌گیری انتقادی و نوآورانه را در مورد مسائل حوزه‌های یادشده فراهم سازد. اهداف و رویکردهای مطالعاتی این پژوهشکده عبارت است از:

۱. شناخت و بازپیمایی موارث مکتوب علمی اسلامی در حوزه تاریخ، تمدن، فرهنگ و هنر ایران و اسلام؛
 ۲. تحقیق در زمینه تحول، مبانی و مسائل تمدن، فرهنگ و هنر اسلامی ایرانی؛
 ۳. تحلیل و بازکاوی کاستی‌های دیرین، آسیب‌های وضعیتی کنونی و بررسی چشم‌انداز و چالش‌های آتی فرهنگ و تمدن اسلامی در راه کارهای شایسته جهت احیا و ارتقای فرهنگ و هنر اسلامی - ایرانی و تعمیق پیوند نسل امروز با آن؛
 ۴. بررسی و تبیین نظری پیشینه، مبانی، اهداف و فرایند تحقق انقلاب اسلامی و مطالعه و بازشناسی مسائل و موانع انقلاب و راه‌های تحکیم اصول و توسعه آرمان‌ها و ارزش‌های متعالی آن و مصون‌سازی طبقات اجتماعی در قبال تازش فکری - فرهنگی بیگانگان؛
 ۵. بازشناسی ماهیت و مؤلفه‌های فکر و فرهنگ غربی و نقد و ارزیابی علمی دستاوردهای تمدن جدید، بررسی راه‌های توسعه اندیشه اسلامی و طرق اصطیاد عناصر انسانی و عقلانی فرهنگ و تمدن دیگر ملل؛
 ۶. نقد آثار منتشره و آرای مطرح‌شده در حوزه‌های مطالعاتی پژوهشکده.
- نوشتار حاضر که نتیجه تلاش علمی محقق ارجمند آقای علی ذوعلم در گروه

فرهنگ‌پژوهی پژوهشکده فرهنگ و مطالعات اجتماعی است، به موضوع مباحثِ ناظر به نظریه فرهنگ اسلامی و الگوهای مفهومی مبتنی بر آن می‌پردازد.

ایشان در تدوین مبانی «نقشه مهندسی فرهنگی کشور»، مدیریت علمی تولید و تدوین «برنامه درسی ملی» و تدوین مبانی عرصه‌ای پیشرفت فرهنگ به عنوان اسناد تحولی در عرصه‌های فرهنگی و تربیتی حضور داشته و در مباحث نظری فرهنگ از ده‌ها سال قبل مطالعه و تحقیق کرده که آثار و مقالات متعددی، محصول این مطالعات بوده است. این کتاب درحقیقت می‌تواند پشتیبان نظری اسناد فوق‌تلقی شود که یافته‌های تدریجی آن، اکنون یکجا در اختیار مخاطبان ارجمند قرار می‌گیرد.

به‌رغم مباحث پراکنده و فراوانی که درباره فرهنگ اسلامی و لزوم اسلامی‌سازی فرهنگ و مهندسی فرهنگی کشور مشاهده می‌شود، پژوهش‌هایی که در مبانی نظری ارزش‌های اساسی به‌ویژه الگوهای مفهومی کارساز برای راهبردی‌سازی ارائه می‌شود، بسیار اندک است. این اثر درصدد تأمین نیاز و پرکردن خلأ جدی در مباحث نظری برگرفته از منابع اسلامی در این زمینه بوده و تا حدود زیادی مؤثر شده که به چارچوب روشنی در این عرصه دست یابد.

پرسش اساسی این کتاب، مبانی و مؤلفه‌های اساسی فرهنگ ناب اسلامی و چگونگی اثرگذاری اسلام بر فرهنگ جوامع اسلامی و ابعاد و عرصه‌های بهره‌بردار فرهنگ از اسلام است. طبعاً از منابع اسلامی و به‌خصوص دیدگاه‌های صاحب‌نظران اسلامی بیشتر استفاده شده است و در نهایت طراحی و ارائه الگوهای مفهومی راهگشا در عرصه سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی فرهنگی مدنظر بوده که در فصل پایانی ارائه شده است.

بر خود لازم می‌دانیم از تلاش‌های علمی و ارزشمند محقق محترم، حجت‌الاسلام علی ذوعلم استادیار و عضو هیئت علمی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی تقدیر و تشکر کنیم. همچنین از شورای علمی گروه فرهنگ‌پژوهی حجت‌الاسلام حسن علی‌اکبری، دکتر حسن بنیانیان، دکتر امیر

گروسی، حجت‌الاسلام علی ذوعلم، حجت‌الاسلام مهدی جهان، دکتر حسین خزایی، دکتر فرشاد مهدی‌پور، مهدی جمشیدی، احسان کیانخواه، محمدحسین بادامچی و نیز ارزیابان محترم این کتاب، دکتر رضا داوری اردکانی و حجت‌الاسلام سید احمد رهنمایی که با ارائه نظرات ارزشمند خود بر غنای این اثر افزودند، تشکر می‌کنیم. از سازمان محترم انتشارات که در آماده‌سازی و چاپ اثر، مجدانه تلاش کردند نیز سپاسگزاریم. در خاتمه امیدواریم نظرات و دیدگاه‌های علاقه‌مندان و خوانندگان عزیز، ما را در ارتقا و تکمیل این اثر که از نخستین تلاش‌ها در موضوع خود محسوب می‌شود، یاری رساند.

گروه فرهنگ‌پژوهی

پژوهشکده فرهنگ و مطالعات اجتماعی

www.ketab.ir

مقدمه

اینکه ترکیب «فرهنگ اسلامی» را چه زمانی و چه کسی برای نخستین بار به کار برده و چه معنایی از آن مدنظر بوده است، به بررسی و تحقیق نیاز دارد، اما قدر مسلم این است که شیوع کاربرد این ترکیب، به دهه‌های اخیر مربوط است و پیشینه آن قطعاً به صد سال پیش می‌رسد؛ با این حال برداشت‌ها و تلقی‌های گوناگونی از «فرهنگ اسلامی» وجود دارد که نشان‌دهنده تشتت آرا در معنای این تعبیر است؛ البته این گوناگونی و تعدد حد اقل دارای دو علت است: نخست، ابهام معنای فرهنگ و اختلاف نظرهای فراوان درباره آن، و دوم، برداشت‌های گوناگون است که از وصف «اسلامی» برای مقولاتی همچون علم، فرهنگ، تمدن، هویت و نظایر آن وجود دارد؛ البته این بدان معنا نیست که «فرهنگ اسلامی» فاقد آن معنای ارتكازی - اجمالی است که در کاربردش، حداقل بار معنایی را نیز افاده نکند، اما این ضرورت را تبیین می‌کند که درباره چستی «فرهنگ اسلامی» و حدود و سطوح آن باید تأمل و تحقیق کرد و برای دستیابی به تلقی مشترک از این تعبیر - به خصوص در جامعه علمی و نخبگانی - مبانی و موازین واضحی را ارائه کرد.

نگارنده در این کتاب، زمینه‌هایی طرح می‌کند که به درک عمیق‌تر فرهنگ اسلامی و مبانی و مبادی آن کمک کند و به خصوص در عرصه کاربردی تحقیق فرهنگ ناب اسلامی راهگشا باشد. بر همین اساس بخش‌های هشت‌گانه سامان یافته است:

در بخش نخست، کلیات را بررسی کرده‌ایم و ضمن تحلیل معانی مختلفی که امروز در جامعه ما از واژه فرهنگ برداشت می‌شود و نیز پیشینه واژه فرهنگ در ادبیات فارسی، تعریفی از فرهنگ را برگزیده‌ایم تا بر اساس آن مباحث مورد نظر را دنبال کنیم. پرسش‌ها و پیشینه موضوعی این کتاب را نیز در همین بخش مطرح کرده‌ایم.

در بخش دوم، به گونه‌شناسی فرهنگ‌ها پرداخته‌ایم. این بخش از این جهت موردنیاز است که هنگام طرح «فرهنگ اسلامی» به عنوان گونه‌ای از فرهنگ(ها)، باید گونه‌های بدیل و رقیب را نیز بشناسیم و تفاوت‌های مبانی در این گونه‌ها و معیارهای آن را تحلیل و نقد کنیم تا تمایزات فرهنگ اسلامی آشکار شود؛ لذا در این بخش، پس از بررسی ضرورت گونه‌شناسی فرهنگ‌ها و تعریف و رویکردهای آن دیدگاه‌های مختلف را تبیین و نقد و تحلیل می‌کنیم، سپس دیدگاه مبتنی بر منابع اسلامی را که به عنوان نظر مختار تأکید می‌گردد، توضیح می‌دهیم.

در بخش سوم، رابطه دین و فرهنگ را بررسی و تحلیل کرده‌ایم. اهمیت این بحث برای این کتاب، جایگاهی محوری و بنیادین دارد. رابطه مقوله دین با مقوله فرهنگ، از دیدگاه نظری و فلسفی و نیز از نظر جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی قابل بررسی و تبیین است. وجوه اشتراک و تفاوت دین و فرهنگ و اقسام تعاملی که بین این دو مقوله قابل تصور و قابل تحقق است، در این بخش بررسی و برخی دیدگاه‌های نارسا را نیز نقد و تحلیل کرده‌ایم و در نهایت با توجه به ویژگی‌های ادیان — یعنی آنچه به عنوان دین شناخته یا ادعا می‌شود — و فرهنگ‌ها نتایج بحث را ارائه کرده‌ایم.

بخش چهارم، درحقیقت مکمل بخش پیشین است. ترابط «اسلام» و فرهنگ را در این بخش به‌طور خاص بررسی کرده‌ایم و بر اساس نگاه عمیق و متعالی اسلام به انسان، در بُعد فردی و اجتماعی و عالی‌ترین حد تعالی فرهنگی، تبیینی نو و مستدل از «فرهنگ ناب اسلامی» مطرح کرده‌ایم. در همین بخش، مسئله وحدت یا کثرت فرهنگ(ها) و چگونگی هدایت فرهنگی

جوامع اسلام ناب و مبنای نظری تکامل فرهنگی تبیین شده است. درحقیقت، شاهد مطرح شدن مؤلفه‌های اصلی نظریه‌ای اسلامی در باب فرهنگ هستیم. در بخش‌های پنجم و ششم، ویژگی‌ها و عناصر فرهنگ اسلامی و نیز مبانی فرهنگ اسلامی که برگرفته از منابع و مبانی اسلامی و متکی بر آن‌هاست، به اجمال و اختصار بررسی کرده و با دو رویکرد «مفهومی» و «عینی» به این بحث پرداخته‌ایم. در بخش ششم، ویژگی‌های سلبی در ارزش‌های فرهنگ اسلامی را به دلیل اینکه تاکنون کمتر به آن توجه شده، با تفصیل بیشتری ارائه کرده‌ایم.

بخش هفتم، به آسیب‌شناسی فرهنگ جوامع اسلامی اختصاص دارد و از این حیث که در فرهنگ اسلامی چارچوب‌ها، رویکردها و راهبردهای ویژه‌ای برای مواجهه با این آسیب‌ها وجود دارد، به این بحث پرداخته‌ایم. نارسایی راهبردهای جامعه‌شناختی صرف در چارچوب نگرش‌های کنونی علوم اجتماعی و غنای منابع و مبانی جامعه‌شناختی اسلام، توجه به این بحث را ایجاب می‌کند و سطحی از هدایت اسلامی فرهنگ را توضیح می‌دهد.

آخرین بخش این کتاب، تلاشی است برای رسیدن به الگو(ها)ی مفهومی فرهنگ اسلامی و طرح این دیدگاه که اساساً تا هنگامی که مبانی و ارزش‌های اساسی اسلام — که زیرساخت نرم فرهنگ اسلامی است — در الگو(ها)ی مفهومی واضح و شفاف تدوین و ارائه نشود، نمی‌توان به تحقق مبانی و مبادی اسلامی فرهنگ در عرصه عینیت جامعه امیدوار بود. اگرچه در این بخش چارچوب‌ها و نمونه‌هایی برای دستیابی به الگوی مطلوب و بهینه ارائه کرده و بر یکی از الگوهای پیشنهادی تأکید کرده‌ایم، اهمیت و دامنه موضوع در حدی هست که یافته‌های این کتاب را گام‌های اولیه در این مسیر تلقی کنیم.

البته بخش‌هایی از نتایج یافته‌ها و دیدگاه‌های مطرح‌شده، پیش از این به‌طور پراکنده و به گونه‌های مختلفی در برخی مبانی و اسناد فرهنگی و تربیتی جمهوری اسلامی ایران ارائه و پذیرش شده است.

به‌طور مشخص الگوی اهداف تربیتی، در سند برنامه درسی ملی (۱۳۹۱) و

ارزش‌های اساسی فرهنگی در سند نقشه مهندسی فرهنگی کشور (۱۳۹۲) نتایج این مبحث تلقی می‌شود. همچنین در برخی مقالات و آثاری که با توصیه و تأکید پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی در سال‌های اخیر ارائه شده، پیشاپیش از یافته‌های این کتاب بهره‌برداری شده است؛ برای نمونه، در تدوین مبانی فرهنگی پیشرفت (مرکز الگوی اسلامی — ایرانی پیشرفت، اندیشکده فرهنگ، ۱۳۹۳) و منشور فرهنگی انقلاب اسلامی (۱۳۹۱) از یافته‌های تدریجی و اجمالی این کتاب استفاده شده است؛ از این رو می‌توان این اثر را پژوهش پشتیبان این آثار و اسناد نیز تلقی کرد و در تبیین و توضیح مبانی و اصول و ارزش‌های ارائه‌شده در آن‌ها به کار گرفت.

رویکرد حاکم بر روش تحقیق در این کتاب، مقایسه‌ای و انتقادی است که بر اساس آن با هدف تولید علم و غنی‌سازی ادبیات موضوع، چشم‌اندازهای نوآورانه‌ای در باب مباحث نظری تولید شده است. کتابخانه‌ای بودن تحقیق به این معنا نیست که مباحث فرهنگی را بریده از واقعیات اجتماعی و نیازهای موجود پیگیری کنیم و صرفاً به دغدغه‌های نظری پرداخته باشیم. منابع بخش عمده‌ای از این کتاب، منابع مکتوب و کتابخانه‌ای است. ولی در بخش هفتم که به آسیب‌شناسی فرهنگ جوامع اسلامی پرداخته شده است، از مشاهدات و برداشت‌های عینی نیز استفاده کرده و در این بخش، ضمن اینکه از دیدگاه‌های صاحب‌نظران بهره‌برداری کرده‌ایم، با ایده‌پردازی‌ها و نوآوری‌های مبتنی بر منابع اصیل اسلامی، افق‌های تازه‌ای ترسیم کرده‌ایم.

بسیاری از مباحث مربوط به مبانی و نظریه‌های فرهنگ اسلامی در این کتاب مطرح شده است؛ ولی محدودیت بضاعت و مجال نویسنده و گستره تأثیرگذاری اسلام بر اصلاح و تعالی فرهنگ جامعه و هدایت فرهنگ و نیز لایه‌ها و سطوح متعدد این مبحث و رویکردهای گوناگونی که هرکدام در جای خود از اهمیت برخوردارند، همچنین گستره مباحث فرهنگ و شنون و شقوق متکثر آن، مانع از این است که این تحقیق را جامع و کافی تلقی کنیم. پرسش‌ها و مسائل و موضوعاتی که باید در این عرصه‌ها مورد کاوش و تأمل قرار گیرند و

مطالعات تخصصی که در حوزه‌های مختلف علمی و مطالعاتی در باب فرهنگ اسلامی باید انجام پذیرد، چنان ژرف و گسترده است که ما در حقیقت خود را در آغاز این راه می‌بینیم و اگر این اثر بتواند فهرستی از مباحث لازم را پیش روی محققان و صاحب‌نظران قرار دهد و به‌ویژه پژوهشگران دغدغه‌مند و جوان را به تحقیق و تأمل در این عرصه‌ها برانگیزد، رسالت خود را انجام داده است.

وظیفه خود می‌دانم از استادان، مؤلفان، محققان و صاحب‌نظرانی که از مباحث و یافته‌های آنان در این کتاب به هر نحوی استفاده کرده‌ام، به نیکی یاد کنم و برای درگذشتگان آنان طلب غفران و رحمت الهی و برای بزرگانی که هنوز فرصت بهره‌برداری از آنان برای جامعه علمی ما وجود دارد، دوام توفیق و عافیت و حسن عاقبت طلب کنم. از آقایان دکتر رضا داوری اردکانی و حجت‌الاسلام دکتر حسینی که ارزیابی اثر را پذیرفتند و نکات مهمی را یادآور شدند، و نیز از اعضای محترم هیأت علمی گروه فرهنگ پژوهی و به‌ویژه ریاست محترم پژوهشگاه فرهنگ و ادب اسلامی سپاسگزارم و از عزیزانی که این کتاب را مطالعه می‌کنند، درخواست می‌کنم تا تأمل و نقد و پیشنهادهای اصلاحی و تکمیلی خود به ارتقای این اثر کمک کنند.

و آخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین

علی ذوعلم